

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Schokkende jaren, maar geen fundamentele breuk: Nederland in de jaren '40

Blom, J.C.H.

Publication date
2008

Published in
Het jaren 40 boek

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Blom, J. C. H. (2008). Schokkende jaren, maar geen fundamentele breuk: Nederland in de jaren '40. In P. Brood, C. de Mooij, E. Somers, P. Viskil, & R. Kok (Eds.), *Het jaren 40 boek* (pp. 4-11). Waanders [etc.].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Schokkende jaren, maar geen fundamentele breuk.

Nederland in de jaren veertig.

J.C.H. Blom

‘De jaren veertig’ van de twintigste eeuw vormen een zeer uitzonderlijk tijdvak in de geschiedenis van Nederland. Van mei 1940 tot en met december 1949 was het land in oorlog. In de twintigste eeuw was dat verder een grote zeldzaamheid. Het begon met de Duitse inval in Nederland op 10 mei 1940. Vanaf december 1941 was Nederland ook in Azië in oorlog, met Japan. In mei 1945 eindigde de oorlog in Europa. De directe gevolgen deden zich nog enkele jaren krachtig voelen. In Azië ging de strijd na de capitulatie van Japan in augustus 1945 over in een koloniale oorlog tegen de Indonesische onafhankelijkheidsbeweging. Nederland verloor deze oorlogen. Tegen Duitsland was het in 1940 in enkele dagen bekeken. Alleen in het voetspoor van de geallieerde legers behoorde Nederland tot de overwinnaars in 1945 en kon het als onafhankelijk staat herleven. De nederlaag tegen Japan in 1942 was al even verpletterend. Ook hier was Nederland niet meer dan een junior partner in het geallieerde verband, dat in 1945 Japan versloeg. De er op volgende strijd, van Indonesische zijde vooral een guerilla-oorlog, kende militair geen winnaar. Maar de militaire impasse droeg bij tot een onhoudbare situatie, waarin Nederland internationaal gedwongen werd de kolonie in Azië op te geven.

Zo stond Nederland er in de wereld in 1950 heel anders voor dan in 1940. In begin 1940 een kleine neutrale staat in Europa met een groot koloniaal bezit. In 1950 een kleine staat die zich gevoegd heeft in de westerse bondgenootschappen met nog slechts een heel gering koloniaal bezit in ‘de

West' (dat spoedig 'overzeese gebiedsdelen' zou gaan heten). De overgang van de met grote zorg, ja angstvallig bewaakte neutraliteit in internationale zaken naar de stevige verankering in het westerse kamp lag in de gegeven internationale verhoudingen voor de hand. De NAVO was het logische militaire antwoord op de vrees voor een aanval van de Sovjet-Unie. De Europese economische samenwerking was de beste manier om de economieën in de Europese landen weer tot bloei te brengen zonder in nieuwe gewelddadige botsingen te geraken. Maar het was voor Nederland een scherpe breuk met een traditie van ruim een eeuw. Zo gezien hebben de Tweede Wereldoorlog en de directe nasleep daarvan een diepgaande betekenis voor Nederland gehad. Een heldere breuk met de voorafgaande periode.

Het waren bovendien, veel meer dan de andere decennia van de twintigste eeuw, spectaculaire jaren vol geweld en zeer ingrijpende belevenissen op het persoonlijk vlak. Nooit beleefden de mensen zo spannende, opwindende, angstaanjagende of gruwelijke tijden als juist in deze jaren (oorlog en bezetting, exploitatie en pogingen tot nazificatie van Nederland, kampervaringen, moeizame terugkeer en wederopbouw, dekolonisatie, begin Koude Oorlog). Het meest ingrijpend was het proces van vervolging van de Joden: achtereenvolgens de registratie, isolering, beroving, wegvoering en tenslotte vernietiging van het opmerkelijk hoge percentage van drie kwart van de Joden die in 1940 in Nederland woonden (102.000 van de 140.000). De bezettingsgeschiedenis is alleen daardoor al van een wezenlijk andere aard dan de geschiedenis van Nederland daarvoor en daarna.

De herinnering aan 'de oorlog' heeft logischerwijze in de publieke discussie en in de verhalen in de huiskamers in Nederland sindsdien altijd een belangrijke rol gespeeld. Die collectieve herinnering was overigens wel aan veranderingen onderhevig. Oorspronkelijk domineerden daarin de nationale en politiek-ideologische thema's. Later vooral het thema van de vervolging met

veel aandacht voor de slachtoffers. Maar hoe dan ook is ‘de oorlog’ een structurerende fase in het historisch besef gebleven: je had ‘vóór de oorlog’ en ‘na de oorlog’.

Die termen stonden ook voor karaktertrekken van de samenleving, al konden inhoud en waardering daarvan nogal verschillen. ‘Vóór de oorlog’ kon staan voor degelijkheid, kwaliteit en fatsoen, de tijd toen de wereld nog ordelijk in elkaar stak. ‘Na de oorlog’ stond dan voor instabiliteit, onzekerheid, onrust en normverlies. Maar voor anderen betekende ‘vóór de oorlog’ juist werkloosheid, sociale ellende en archaïsche verhoudingen, en ‘na de oorlog’ welvaart, meer democratie, vrijheid en menselijkheid. ‘Vroeger was alles beter’ tegenover ‘eindelijk vooruitgang’. Hoe dan ook vormde die oorlog in die visies als een geheel apart staand tijdvak een breuk in de geschiedenis. Het waren enerzijds jaren vol ellende. *De Lange Nacht* is de titel van een voor het grote publiek bedoeld boek over de bezettingstijd. Maar het waren ook de jaren waarin volgens velen de mooiste en zuiverste gevoelens in het Nederlandse volk bovenkwamen en deels in daden waren omgezet.

Toch zijn de jaren veertig nader beschouwd maar in beperkte mate de beslissende jaren voor de ontwikkeling van de Nederlandse samenleving geweest. De zich steeds weer opdringende herinnering aan de ingrijpende en bijzondere gebeurtenissen en ervaringen drongen het besef naar de achtergrond hoeveel er ook heel lang hetzelfde was gebleven (zelfs in de bezettingsjaren), hoezeer er sprake was van, in de jaren dertig of eerder wortelende, doorgaande ontwikkeling en hoeveel verandering tijdens die bezettingsjaren na de oorlog snel weer verdwenen was. Dat hing vanzelfsprekend nauw samen met de nederlaag van het nationaal-socialistische Duitsland. Als de doeleinden die deze bezetter nastreefde bereikt zouden zijn, ja dan zou Nederland door ‘de oorlog’ fundamenteel zijn veranderd. Dan zou echt sprake zijn geweest van een breuk. Maar nu herstelden het parlementair democratische stelsel en de rechtstaat zich

en bleven voor vele decennia – en nu onomstreden – de basis voor de Nederlandse politiek. In dat perspectief waren de bezettingsjaren en hun nasleep juist een intermezzo met afwijkend karakter in een langer tijdvak, dat zich van de Eerste Wereldoorlog tot in de jaren zestig uitstrekte.

De directe nasleep van de oorlog kostte veel tijd en energie en bepaalde een groot deel van de publieke agenda in die eerste naoorlogse jaren. De terugkeer en opvang van gevangenen, (overlevende) gedeporteerden en enkele honderdduizenden in Duitsland tewerkgestelden was een zeer ingrijpend proces, organisatorisch maar niet minder psychisch. Rechtsherstel, zuivering en bijzondere rechtspleging riepen veel emoties op en waren door de ook hier honderdduizenden dossiers nauwelijks bevredigend af te handelen. Het herstel van de oorlogsschade en de wederopbouw van economie en samenleving eisten als zodanig eigenlijk al alle aandacht en mankracht op. Een overheersende indruk van verandering ten opzichte van de jaren dertig dus. Niettemin keerden in vele opzichten, ook al direct na 1945, de oude verhoudingen terug. En vooral vanaf ongeveer 1950 nam men in het publieke en particuliere leven overwegend de draad van de jaren dertig weer op.

Van de blijvende veranderingen die optraden blijken de meeste bij nadere beschouwing ook in die jaren dertig te wortelen of zijn zij zelfs nog eerder begonnen. Het vooroorlogse Nederland was immers geen statische of gestagneerde samenleving, maar kende een eigen dynamiek, die tijdens de bezettingstijd niet geheel verdween en nadien juist weer domineerde. Die dynamiek zou ook zonder oorlog en bezetting voor verandering hebben gezorgd. Welke veranderingen na de oorlog konden doorzetten werd overigens wel mede door die oorlogservaring bepaald. De in 1939 aarzelend ingezette politieke samenwerking van de rooms katholieken en de sociaaldemocraten in het kabinet bijvoorbeeld werd na de oorlog snel een stevige basis voor een ruim tien jaren durende rooms-rode coalitie. Geen primair oorzakelijk verband met de

bezettingstijd, maar wel een sterk versnellend en verstevigend effect daarvan. Een katalytische werking dus, die op meer terreinen optrad.

Zo kan men de maatschappelijke constellatie van de jaren twintig en dertig als burgerlijk en verzuild typeren. Tijdens de bezettingstijd deed de bezetter een duidelijke aanval op die verzuiling, die natuurlijk in geen enkel opzicht bij het nationaal-socialisme paste. Ook de burgerlijke maatschappelijke deugden stonden onder druk, al duurde de bezetting te kort om verregaande resultaten te boeken. Sterker het Nederlandse nationaal gevoel kreeg er eerder een stimulans door dan dat het plaats maakte voor een Germaans sentiment. Na de oorlog herstelden die oude - zoals gezegd dynamische - verhoudingen zich opmerkelijk snel en zonder fundamentele wijzigingen. Pas in de jaren zestig begonnen zodanig grote veranderingen op te treden dat in ieder geval 'verzuild' niet langer van toepassing is. Burgerlijk bleef Nederland ook daarna, maar de balans in dat kader tussen individuele ontplooiing en de noodzaak zich in bredere sociale verbanden te voegen, verschoof sterk naar de individuele ontplooiing.

Nu sprak dat weer opnemen van de draad van voor de oorlog in 1944 en 1945 bij de gefaseerde bevrijding van het land niet vanzelf. De indringende ervaring van de bezettingsjaren lieten niet na allerlei ideeën te stimuleren, om na het vertrek van de Duitsers de samenleving op heel andere leest te schoeien en zo de door sommigen als zeer ernstig beschouwde kwalen van de maatschappij van de jaren dertig te verhelpen. In grote lijnen zijn daarbij drie typen vernieuwing te onderscheiden, die ieder hun oorsprong hadden in de jaren dertig. Ten eerste een sterk autoritair getinte beweging die uit was op een krachtig gezag en een ondergeschikte rol voor het parlement, dat immers had gefaald, mogelijk met een veel grotere rol voor het koningschap. Die denkwijze wortelde duidelijk in de breed gedeelde kritiek op de massademocratie van het

interbellum. Al spoedig bleek dat er voor zo'n vernieuwing nauwelijks ruimte was. De parlementaire democratie stond juist sterker dan ooit.

Ten tweede een beweging, die organisatorisch vorm kreeg als de Nederlandse Volksbeweging en die vooral een nieuw (ook moreel) elan in de Nederlandse politiek en zuiverder politieke verhoudingen nastreefde door het doorbreken van de confessionele scheidslijnen ('de doorbraak'), waar ook in de jaren voor de oorlog ook al was geijverd. Dit ging dikwijls gepaard met een veel grotere nadruk op de noodzaak van nationale saamhorigheid en de urgentie van een sociale politiek. Deze stroming kende korte tijd een grote populariteit. Dat leidde ook tot een op het eerste gezicht nieuwe constellatie van partijen: de Katholieke Volkspartij werd in 1945, de Partij van de Arbeid en de Partij voor de Vrijheid (enkele jaren later Volkspartij voor Vrijheid en Democratie genoemd) in 1946 opgericht. Maar al snel bleek dat deze nieuwe partijen toch bovenal nieuwe, aan de actuele omstandigheden aangepaste, verschijningsvormen van oude partijen waren en dat de aanhang onder het electoraat ook geen grote verschuivingen ten opzichte van de vooroorlogse verhoudingen liet zien. Een katalytisch effect was opgetreden, maar de fundamentele doorbraak mislukte.

De derde beweging om de samenleving te vernieuwen, was een uiting van een proces van sociale radicalisering, die zich vooral manifesteerde in meer steun voor de communistische partij. Voor de oorlog was deze in Nederland heel klein en geïsoleerd gebleven. Nu, in het licht van de relatieve grote rol van communisten in het verzet en van de grote militaire successen van de Sovjet Unie, lag dat anders. De communisten maakten bij de verkiezingen van 1946 een sprong van omstreeks drie naar ongeveer tien procent van de stemmen. In Amsterdam gingen zij deel van het stadsbestuur uitmaken. Toch bleek ook dit een tijdelijk verschijnsel. In de jaren vijftig viel de CPN electoraal weer ver terug en door de Koude Oorlog kwam zij weer even geïsoleerd te staan als in de

jaren dertig. Het proces van sociale radicalisering verdampte mede omdat er enkele belangrijke nieuwe stappen in de richting van de verzorgingsstaat werden gezet.

Ook economisch was Nederland in 1950 op een punt aangeland dat in menig opzicht met 1940 vergelijkbaar was. De bezetting had al met al grote verarming gebracht. Weliswaar was die periode begonnen met een grote economische opbloei en groei van de welvaart. Door de impulsen van de Duitse orders verdween de werkloosheid nagenoeg, maakte het bedrijfsleven mooie winsten en profiteerde de middenstand van de gestegen welvaart en van de koopdrift van de Duitse militairen. Maar later nam de exploitatie van Nederland door Duitsland de vorm aan van, grotendeels gedwongen, tewerkstelling in Duitsland en wegvoering van voorraden en productiemiddelen.

Aan het einde van de oorlog was Nederland sterk verarmd. Misschien niet zo sterk als soms wel is voorgesteld, maar het duurde toch tot het einde van het decennium voor, mede door steun van de Marshall-hulp, het welvaartspeil peil van 1940 weer was bereikt en de distributie, die na de oorlog gehandhaafd moest worden, goeddeels was verdwenen. Daarvoor was hard werken tegen betrekkelijk gering loon nodig geweest. Vooral het vermogen tot ‘mobilisering van de bevolking’ in de vertrouwde verzuilde verhoudingen had dit mogelijk gemaakt. Jaren van tucht en ascese zijn deze eerste na-oorlogse jaren wel genoemd. In het bijzonder voor dit terrein zou men de jaren veertig wellicht ook als verloren jaren kunnen beschouwen. In zekere zin moest men immers in 1950 weer beginnen waar men in 1940 gebleven was.

Op Nederlands-Indië is deze analyse niet van toepassing. Daar domineert de breuk in het historisch proces in direct verband met de Tweede Wereldoorlog wel. De Japanse bezetting trof de koloniale bovenlaag van Europeanen (vooral Nederlanders) hard met name door internering in kampen. Maar de inheemse bevolking, die voor een deel gevoelig was voor de anti-koloniale propaganda

van Japan, werd minstens zo zwaar geraakt. Het aantal slachtoffers onder de inheemse dwangarbeiders (romusha's) was bijvoorbeeld zeer hoog. In de chaos van de eerste maanden na de capitulatie van Japan, waarin geradicaliseerde groepen van vooral jongeren ernstig huishielden (de bersiap), waren de gevaren voor de Nederlanders, die vaak nog geruime tijd in de kampen moesten blijven, bepaald niet geringer dan tijdens de Japanse bezetting. Nadat de orde enigszins was hersteld, maar inmiddels wel een koloniaal conflict gewelddadig werd uitgevochten, kwam een stroom van repatrianten naar Nederland op gang, waaronder ook vele Indo-Europeanen. Zij vormden de kern van de Indische gemeenschap in Nederland, die zich vanaf eind jaren veertig vormde als een eigen maar goed geïntegreerde bevolkingsgroep.

Vanaf 1946 vertrokken tienduizenden Nederlandse beroepsmilitairen en dienstplichtigen in omgekeerde richting om in 'Ons Indië' het Nederlands gezag te herstellen en zo de economie weer op gang te krijgen en geordend overleg over de toekomst van het gebied mogelijk te maken. In feite kwamen zij in een koloniale oorlog terecht die per saldo niet te winnen was, een geldverslindende operatie die het herstel in het moederland bepaald niet ten goede kwam. De in de internationale diplomatie afgedwongen soevereiniteitsoverdracht in december 1949 maakte een einde aan die militaire aanwezigheid van Nederland in wat nu Indonesië heette. De overeengekomen Nederlands-Indonesische Unie bleek al spoedig een mislukking en de verhoudingen tussen Nederland en Indonesië verslechterden snel om in de confrontatie inzake Nieuw Guinea rond 1960 een dieptepunt te bereiken.

Zonder deze breuk in het historisch proces te ontkennen, is het niettemin van belang er op te wijzen, dat ook deze gebeurtenissen pasten in langlopende ontwikkelingen. Wat zich in Indonesië afspeelde in de periode 1942-1949 kan ook heel goed worden gezien als de meest gewelddadige fase van een langere periode in de geschiedenis van (Zuid-Oost) Azië. In die langere periode stonden

in intense onderlinge verstrengeling twee grote processen centraal: de omslag van een tendens van steeds intensievere kolonisatie door westerse mogendheden naar een ontwikkeling naar dekolonisatie enerzijds en de strijd om de economische en politieke macht in (Zuid-Oost) Azië, meer in het bijzonder het (uiteindelijk mislukte) hegemoniale streven van Japan, anderzijds. Dat alles was vroeg in de twintigste eeuw begonnen, werd rond 1930 meer acuut, en vond, in ieder geval voor Indonesië, begin jaren zestig een einde. ‘De oorlog’ vormde de beslissende versnelling.

.